

Rozwój krajobrazu kulturowego w otoczeniu jeziora Lednica na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej

Mirosław Makohonienko¹, Daniel Makowiecki²

¹ Instytut Geoekologii i Geoinformacji, Uniwersytet im. Adama Mickiewicza, ul. Dziegielowa 27, 61-680 Poznań
e-mail: makoho@amu.edu.pl

² Pracownia Rekonstrukcji Środowiska Przyrodniczego, Instytut Archeologii, Uniwersytet Mikołaja Kopernika w Toruniu, ul. Szosa Bydgoska 44/48, 87-100 Toruń
e-mail: makdan@umk.pl

Abstract: The paper presents development of cultural landscape in Central Great Poland, in the Ostrów Lednicki settlement complex during the Early Medieval times in the light of vegetation history and faunal records. The destruction of hornbeam forests. The differences in vegetation cover between areas of moraine upland and outwash plains was demonstrated. Archaeozoological studies showed the dominant role of pig and cattle in the Early Medieval animal economy. Relatively high representation of hare remains among wild animals, corresponds with palaeobotanical data and confirms the dominance of open, cultural landscape.

Key words: Early Medieval period, Ostrów Lednicki, Lednica Lake, cultural landscape, hornbeam forests history, archaeozoology, sturgeon, hen, hare

Zespół osadniczy Ostrowa Lednickiego na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej położony był w centrum wczesnopiastowskiej domeny – państwa *Civitas Schinesghe*. Powstałe tu założenie grodowe zlokalizowano na największej z 4 (5) wysp jeziora Lednica, drugiego pod względem wielkości po Gople jeziora Niziny Wielkopolsko-Kujawskiej. Najstarszy, mały gródek na wyspie wzniesiony został, według obecnych datowań, najpóźniej w drugiej ćwierci X w., przebudowany następnie w większy, dwuczłonowy gród w połowie tego wieku przez Mieszka I (prawdopodobnie ok. 960 r.). Około roku 963/4 powstały mosty wiodące przez jezioro do grodu, z których dłuższy, zachodni, mierzył 440 m. Trzecia faza przebudowy grodu polegała na rozbiórce wałów wcześniejszego, mniejszego grodu i utworzeniu dużego jednoczłonowego założenia, co według dendrodat przeprowadzono w końcu lat 70. X w. Sądzi się, że w przeciwieństwie do grodów w Gnieźnie i Poznaniu, które można nazwać grodami „stołecznymi” – *sedes regni principalis*, gród na Ostrowie Lednickim miał charakter „prywatnej” rezydencji księcia. Na wyspie, w obrębie grodu, w jego trzeciej fazie rozwo-

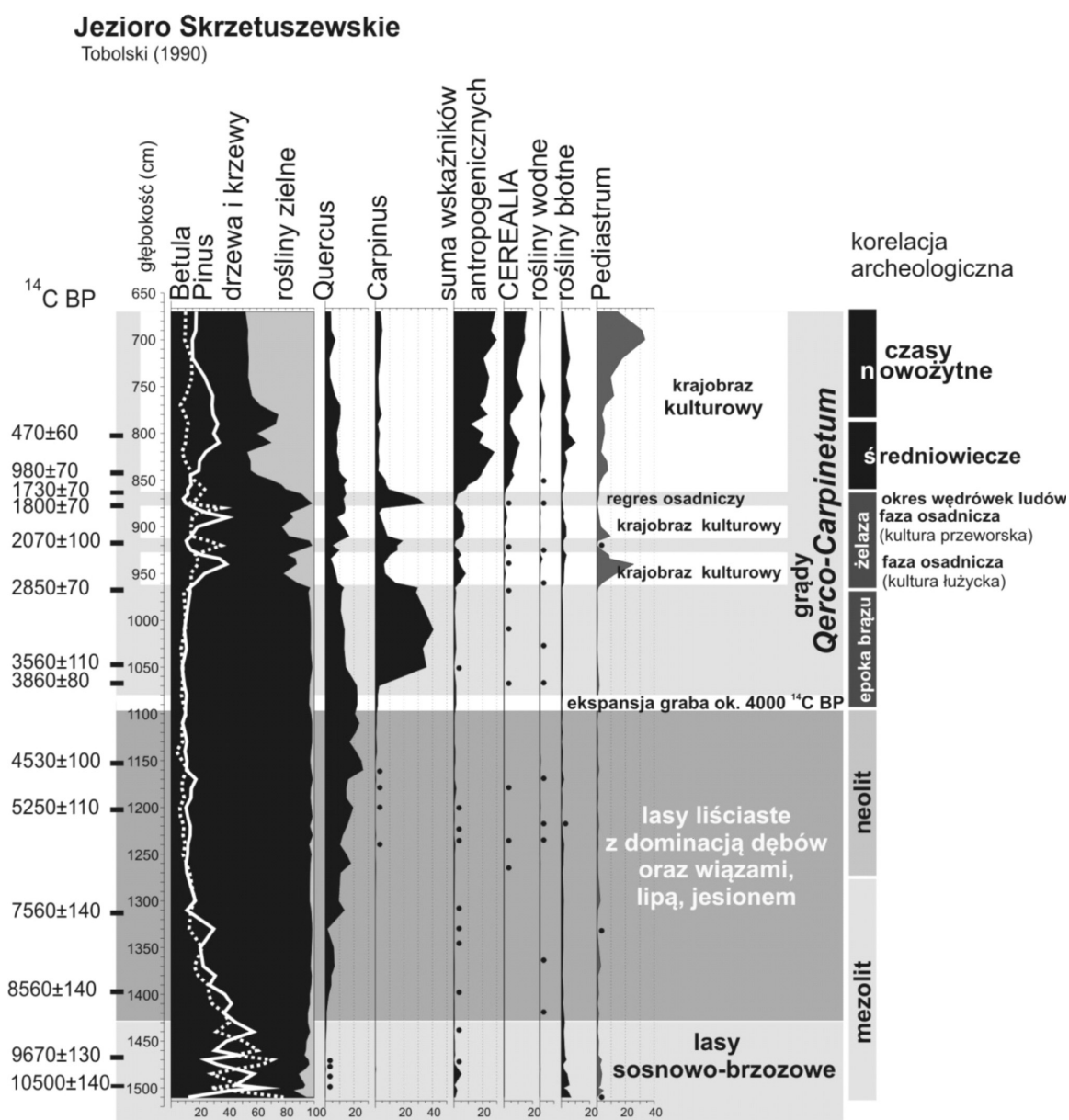
jowej, wzniesiono z kamienia założenie rezydencjonalno-sakralne, tzw. *palatium* z kaplicą, wewnątrz którego znajdowało się baptysterium¹. Wiele zagadek dostarcza tzw. drugi kościół – obecnie interpretowany jako prawdopodobnie najstarszy kościół na wyspie, ufundowany przez Dąbrówkę lub Mieszka I, a być może pierwszy kościół w Wielkopolsce (Kurnatowska 2004). Zespół grodowy, wraz z *palatium* i mostami, zniszczony został przez wojska księcia czeskiego Brzetysława w roku 1038/1039. Po najeździe gród odbudowano. Schyłek użytkowania wałów grodowych datowany jest na drugą połowę wieku XII.

Historię przemian krajobrazu obszaru lednickiego przybliżyły badania paleoekologiczne zapoczątkowane w latach 80. XX w., kierowane przez K. Tobolskiego. Dostarczyły one danych zwłaszcza do rekonstrukcji naturalnych i antropogenicznych zmian szaty roślinnej, począwszy od okresu późnoglacialnego (ryc. 1). Obszar lednicki okazał się przyrodniczym fenomenem, gdyż stwierdzono tu obecność lasów grądowych z niespotykaną w innych rejonach kraju reprezentacją graba (*Carpinus betulus*). Historia trzebieży lasów grabowych zapisana w źródłach palinologicznych to

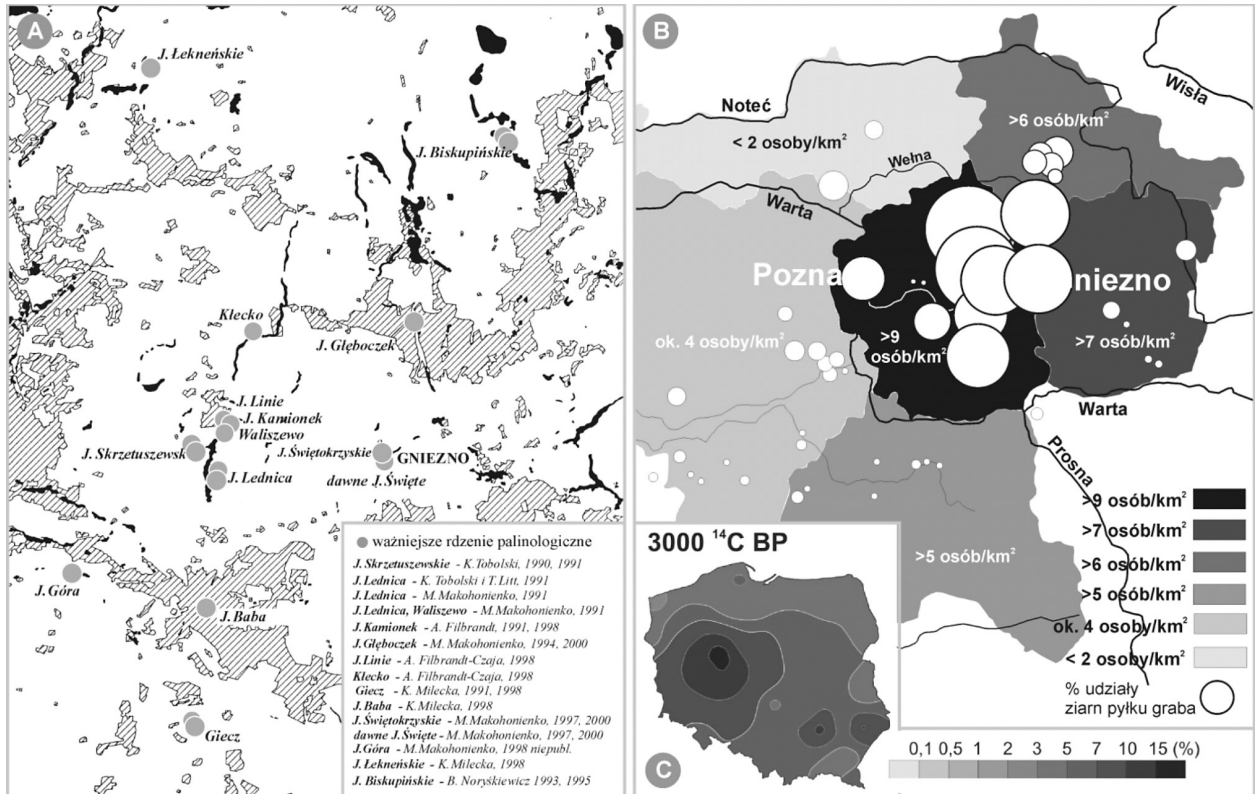
¹ Użytkowanie surowców na Ostrowie Tumskim – zob. Skoczylas (1990).

jednocześnie historia rozwoju osadnictwa (ryc. 1), którego dowody przyrodnicze czytelne są od okresu neolitu, a znaczące przekształcenia krajobrazu dokumentują w fazach osadniczych kultury łużyckiej w młodszej epoce żelaza i w późniejszym okresie działalności społeczeństw kultury przeworskiej, późnego okresu przedrzymskiego i okresu wpływów rzymskich. Fazy intensywnego osadnictwa przeplatały się z fazami regeneracji powierzchni leśnych. Takim ostatnim okresem odtworzenia zasobów leśnych i panowania krajobrazu „puszczańskiego” – jakkolwiek fitocenoz silnie już uprzednio poddanych transformacji przez ludność kultury przeworskiej – była faza poprzedzająca dynamiczny rozwój osadnictwa wczesnośredniowiecznego.

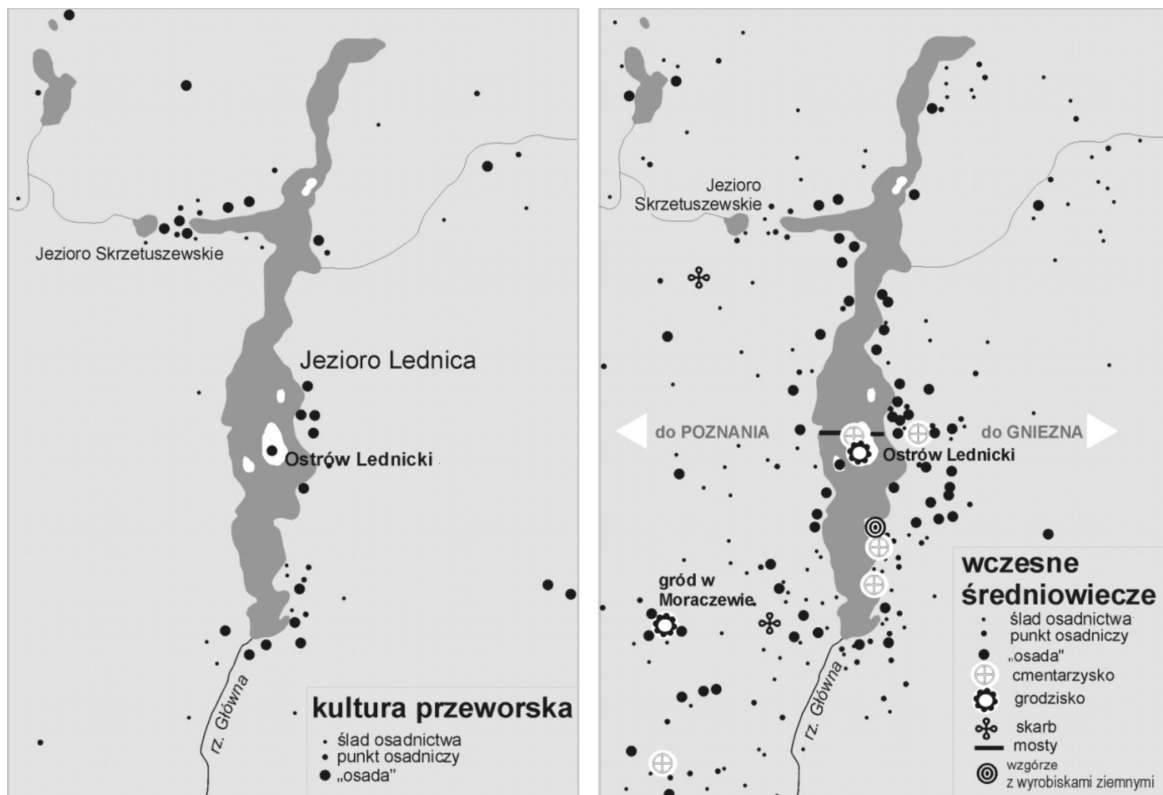
Z przyrodniczo-kulturowego punktu widzenia na szczególną uwagę zasługuje związek Wysoczyzny Gnieźnieńskiej, jako centrum kształtowania państwowości, ze specyficznym ówczesnym środowiskiem lasów grabowych – swego rodzaju „wyspą grabową” (ryc. 2) między Poznaniem a Gniezmem, zbieżną z szacunkowymi danymi wysokiego zaludnienia we wczesnym średniowieczu. Okres ów przyniósł wielkie wylesienia i rozwój krajobrazu polnego w otoczeniu Lednicy. Po raz pierwszy odślonięto także znacząco dostęp do brzegów jeziora, co ujawniają zmniejszone udziały olchy. Ciekawe, że w materiałach z warstw kulturowych i wczesnośredniowiecznych obiektów regionu lednickiego nie stwierdzono znaczących ilości drewna grabu. Sądzić można, że

Ryc. 1. Uproszczony diagram pyłkowy z Jeziora Skrzetuszewskiego koło Lednicy pokazujący dwa zasadnicze etapy panowania lasów liściastych w holocenie – wielogatunkowych lasów liściastych, zwłaszcza z dębami w starszej części holocenu, i lasów grabowych w młodszym odcinku holocenu (wg Tobolskiego 1990) – oraz główne okresy rozwoju krajobrazu kulturowego (za: Makohonienko 2010)

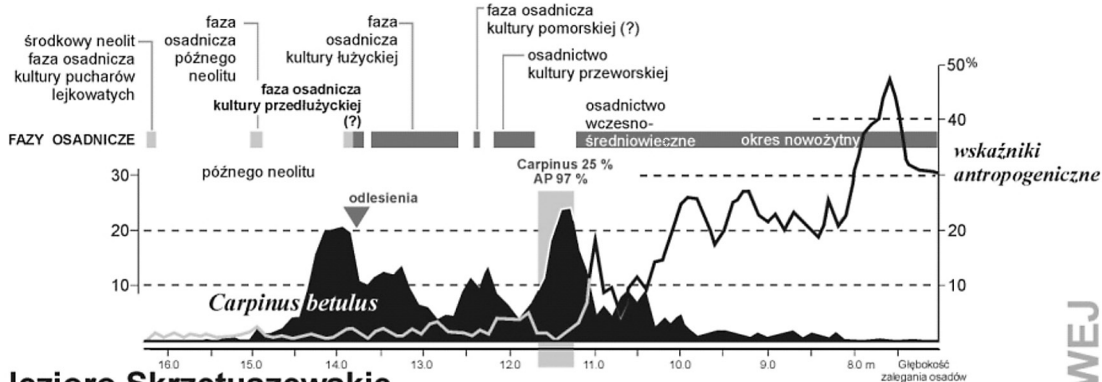
Ryc. 2. (A) Współczesny stan zalesienia środkowej Wielkopolski w otoczeniu jeziora Lednica oraz ważniejsze stanowiska badań palinologicznych umożliwiające rekonstrukcję rozwoju krajobrazu kulturowego na podstawie szaty roślinnej. (B) Mapa szacunkowej gęstości zaludnienia Wielkopolski około 1000 AD (za: Kurnatowski 1987) oraz maksymalne udziały ziarna pyłku grabu notowane w spektrach kopalnych (wg Tobolskiego 1990). (C) Udziały grabu na obszarze Polski w obrazie izopolowym, pokazujące jego dominujące wartości w środkowej Wielkopolsce – horyzont czasowy 3000 BP (w skali lat radiowęglowych niekalibrowanych) przypadający na wczesny okres rozwoju drzewostanów grabowych w Polsce

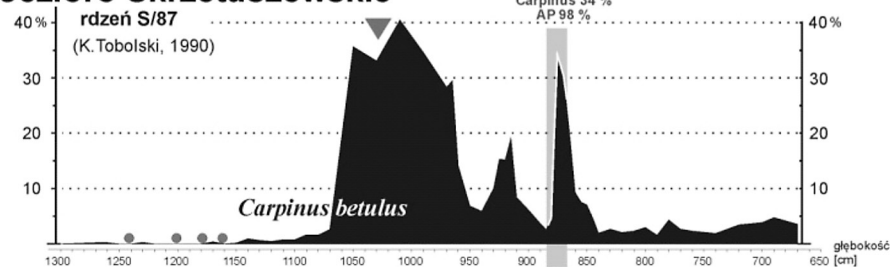
Ryc. 3. Krajobraz osadniczy w świetle znalezisk archeologicznych (badania AZP – Archeologiczne Zdjęcie Polski) dla znalezisk kultury przeworskiej oraz osadnictwa wczesnośredniowiecznego (za: Makohonienko 1989)

(M. Makohonienko, 1997)

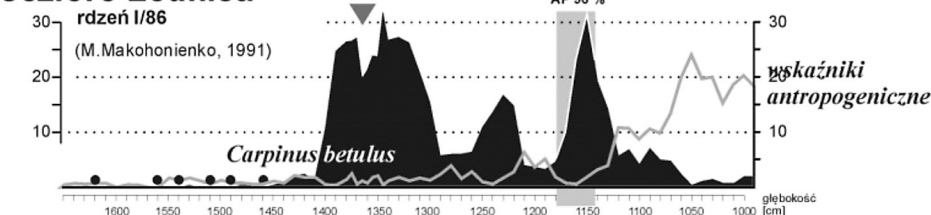
GNIEZNO, Jezioro Świętokrzyskie, rdzeń Sw 3/91

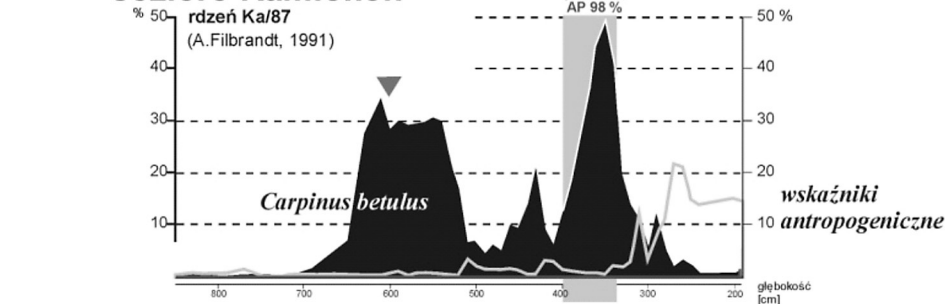
Jezioro Skrzetuszewskie

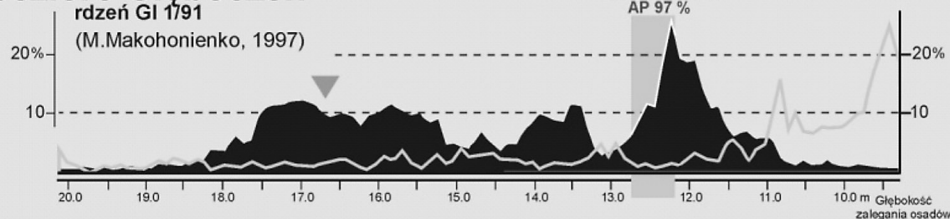
Jezioro Lednica

Jezioro Kamionek

Jezioro Głębocezek

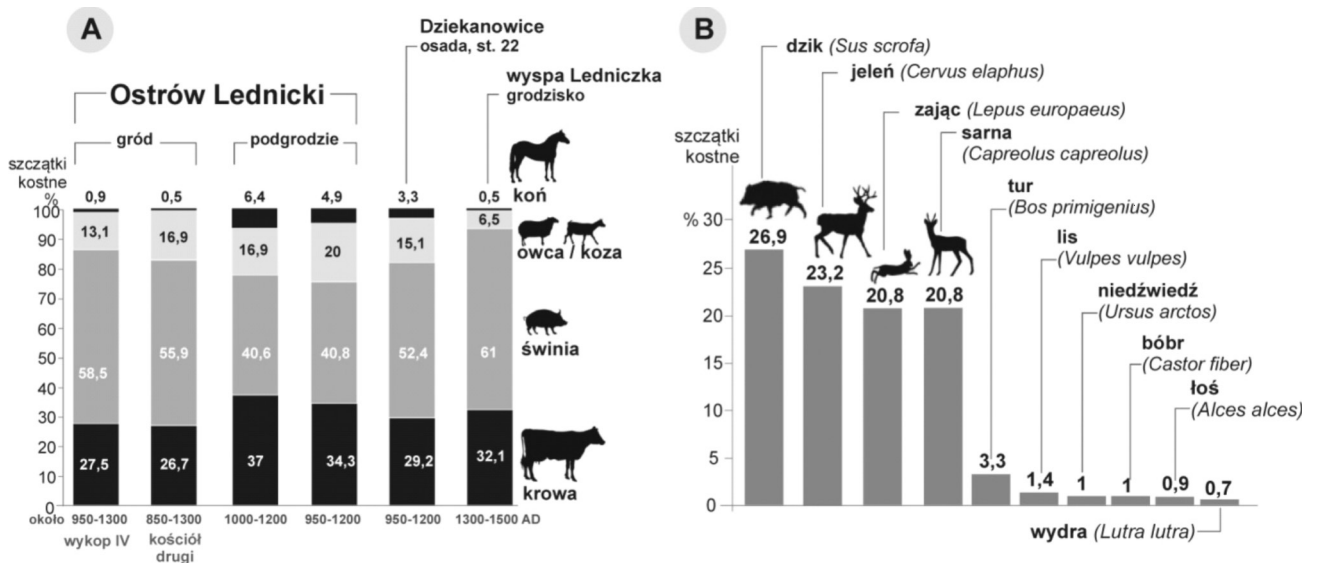
STREFA WYSOCZYNY MORENOWEJ

A

STREFA SANDRÓW

B

Ryc. 4. Historia 5 tysięcy lat rozwoju grabu (*Carpinus betulus*) na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej – najbardziej charakterystycznego gatunku drzewa w jej krajobrazie, wchodzącego w skład fitocenoz łąkowych. Udziały grabu wyrażone w procentach pokazano w zestawieniu z palinologicznymi wskaźnikami gospodarki człowieka. Diagramy przedstawiają stanowiska ze strefy wysoczyzny morenowej z glebami na podłożu gliniastym (A), gdzie notowane są wysokie udziały grabu, oraz z krajobrazu sandrowego (B) z glebami na podłożu piaszczysto-żwirowym, o niższej reprezentacji grabu

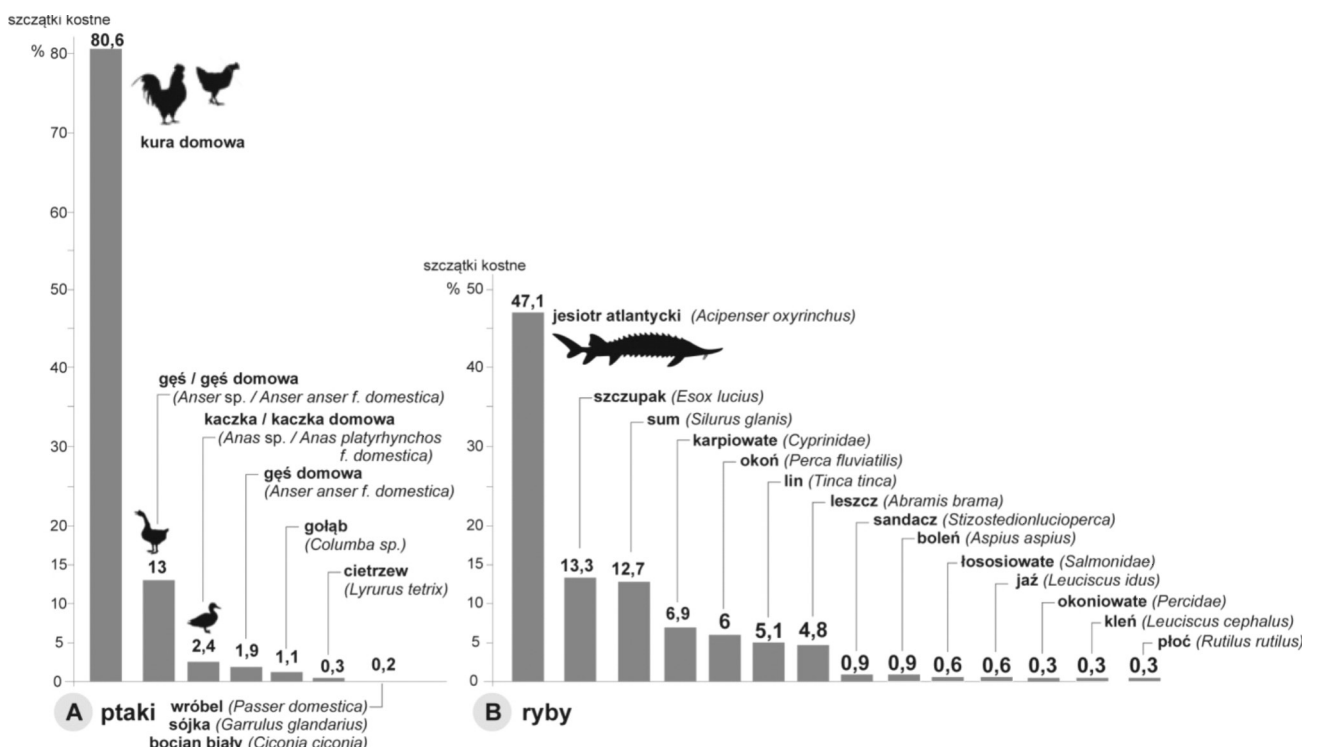

Ryc. 5. Zestawienie udziałów procentowych kości pięciu gatunków ssaków domowych na stanowiskach lednickiego zespołu grodowego (A) (za: Makowiecki 2001) oraz (B) udziały poszczególnych gatunków ssaków wolno żyjących, stanowiących przedmiot polowań, pośrednio mogących wskazywać na warunki środowiskowe w otoczeniu zespołu grodowego (za: Makowiecki 2001)

obszary lasów grabowych przejęte zostały pod uprawy polne – na siedliskach lasów grądowych powstawać musiały nowiny, obsiewane na wiosnę głównie drobnoziarnistym prosem.

Sporadyczny, co najwyżej, udział grabu w materiałach archeologicznych, jako drewna użytkowego, może nasuwać przekonanie, że było ono spalane bezpośrednio na nowinach, prawdopodobnie po przeprowadzanych w okresie zimowym, wolnym od prac rolnych, zabiegach cercłowania, powodujących

obumieranie drzew poprzez przerwanie krążenia soków i przesuszenie pni, które następnie łatwo można było spalić. Metoda taka musiała być efektywna, dostarczając w krótkim czasie znaczących powierzchni pod uprawy. Po obumarciu drzew, przy braku listowia – zasiewy mogą być prowadzone w obrębie suchych świadków dawnego lasu, nawet bez konieczności karczowania i szczególnie uciążliwego usuwania pniaków. Profile palinologiczne obrazują także wyraźnie regres osadniczy po pierwszym etapie rozkwitu ze-

Ryc. 6. Udziały poszczególnych gatunków notowanych w zbiorach kostnych lednickiego zespołu osadniczego, zestawione oddzielnie dla grupy ptaków (A) i ryb (B) (wg Makowieckiego 2001)

społu lednickiego przypadający na początki XI stulecia, kiedy to w wyniku konfliktów dynastycznych, reakcji pogańskiej i najazdu Brzetysława region został zniszczony, a w konsekwencji centrum polityczne państwa przeniesione na ziemię krakowską.

Porównania diagramów pyłkowych pochodzących ze stanowisk na wysoczyźnie morenowej pokrytej utworami gliniastymi oraz z rejonów piaszczystych sandrów pokazują różnice w składzie drzewostanów. Obszary sandrowe z glebami na podłożu piaszczysto-żwirowym w mniejszym stopniu sprzyjały rozwojowi lasów grądowych (ryc. 4), w większym – udziałowi borów sosnowych i mieszanych lasów sosnowo-dębowych. Profile takie pochodzą z jeziora Głębocek, lokalizowanego w strefie granicznej między gnieźnieńskim regionem osadniczym a regionem biskupińskim, oraz z jeziora Baba, położonego między lednickim i gieckim obszarem osadniczym. Współczesne rozmieszczenie obszarów leśnych i uprawnych odzwierciedla te różnice siedliskowe. Tereny leśne, głównie te sosnowe, występują dziś na uboższych glebach obszarów sandrowych. Mimo wielkiego znaczenia łąk w „przedśredniowiecznym” krajobrazie, ich dzisiejszy udział na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej można uznać za reliktowy. Krajobraz łąkowy przekształcony został niemal w całości w kulturowy – pól i osiedli. Utworzone później od słowa „pole” etnonim *Polanie* oraz choronim *Polska* znajdują w źródłach paleobotanicznych potwierdzenie trafności tych określeń dla kołbki i mieszkańców państwa polskiego na Wysoczyźnie Gnieźnieńskiej.

Szeregu informacji odnośnie do gospodarki społeczności wczesnego średniowiecza regionu lednickiego dostarczyły badania archeozoologiczne Ostrowa Lednickiego, prowadzone intensywniej od lat 60. ubiegłego wieku. Pokazały one, że podobnie jak na Ostrowie Tumskim w Poznaniu dominującą grupą użytkowanych zwierząt były ssaki domowe, stanowiące zwykle powyżej 90% zespołów kostnych. Wśród nich dominowały świny i bydło. W mniejszym stopniu konsumowano owce i kozy, sporadycznie spotykane są kości konia, prawdopodobnie też spożywanego, jakkolwiek jego użytkowanie związane było głównie z funkcjami przyżyciowymi. Hodowla świń miała największe znaczenie we wcześniejszej fazie funkcjonowania ośrodka grodowego, od X do pierwszej połowy XI stulecia. Na podgrodziu więcej jadano mięsa wołowego, a także baraniny i koziny, w grodzie więcej wieprzowiny. W świetle wyników z Ostrowa Lednickiego, gdzie przebadano duży liczebny zbiór materiałów kostnych, można powiązać preferencje wieprzowiny z rozwojem grodów w okresie wczesnopiastowskim. W grodach, jako zespołach gromadzących znaczną liczbę mieszkańców, łatwiej i szybciej uzyskiwano mięso poprzez hodowlę świń. Ten wszechkożerny gatunek w sposób naturalny nadawał się do hodowli w pomieszcze-

niach zamkniętych lub na ograniczonej przestrzeni. W grodach mogły być wydzielane niewielkie chlewy – do prowadzenia „tuczu”.

Prowadzono również hodowlę drobiu, zwłaszcza kur, przy czym na uwagę zasługuje stosunek udziału szczątków kogutów do kur, który przekraczał 2:1, co mogło wynikać z dłuższego utrzymywania przy życiu niosek dostarczających jaj. Stosunkowo liczne w depozytach są szczątki ryb. Biorąc pod uwagę liczebność szczątków kostnych, pozycję dominującą w diecie rybnej zajmował jesiotr – największa ryba polskich rzek. Niektóre okazy z Lednicy miały ponad 180 cm długości. Obecność jesiotra na stołach wiązała się najpewniej z handlem – łowiony mógł być w Warcie lub w Wiśle i transportowany na Lednicę. O przywożeniu ryb świadczy też obecność szczątków łososiowatych i śledzia. Spośród lokalnie odławianych ryb w największym udziale występowały szczątki karpowatych (leszcz, boleń, lin, płoć, kleń, jaź), także szczupaka i suma.

Na uwagę zasługuje niski wskaźnik procentowy kości zwierząt dzikich, świadczący o niewielkiej roli łowiectwa. Skład gatunków zwierząt wolno żyjących ujawnił, że najważniejszymi z nich były – dzik, jelen, sarna i zając. Kości pozostałych ssaków dzikich notowano sporadycznie. Mały udział gatunków dzikich był efektem znacznego odlesienia obszarów bliskich centrum grodowemu na wyspie, co ilustrują wyniki analizy pyłkowej. Z powyższych ssaków jedynie jelen jest gatunkiem preferującym środowisko leśne, zaś o terenach otwartych świadczą udziały zająca i sarny. Złuszcz pierwszego z wymienionych kręgowców w Polsce, a szerzej także w Europie Środkowej, można za archeozoologiczny wyznacznik krajobrazu kulturowego.

Literatura

- Burchard L. (red.), 2008. Jezioro Lednica. Historyczne i współczesne funkcjonowanie ekosystemu wodnego. Kwartet, Poznań.
- Filbrandt-Czaja A., 1998. Historia roślinności północnej części Lednickiego Parku Krajobrazowego ze szczególnym uwzględnieniem czynnika antropogenicznego. Biblioteka Studiów Lednickich, 3: 9–41.
- Górecki J., 2002. Gród na Ostrowie Lednickim na tle wybranych ośrodków grodowych pierwszej monarchii piastowskiej. Biblioteka Studiów Lednickich, 7: 1–228.
- Grygorowicz A., Tobolski K. (red.), 1998. Podstawy rekonstrukcji wczesnodziejowego zespołu rezydencjonalno-obronnego i sakralnego na Ostrowie Lednickim. Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz.
- Kurnatowska Z. (red.), 2000. Wczesnośredniowieczne mosty przy Ostrowie Lednickim. T. I. Mosty traktu gnieźnieńskiego. Biblioteka Studiów Lednickich, 5: 1–215.

- Kurnatowska Z., 2004. Ostrów Lednicki in the Early Middle Ages. W: P. Urbańczyk (red.), Polish Lands at the turn of the First and Second Millennia. Institute of Archaeology and Ethnology Polish Academy of Sciences, Warszawa, s. 167–184.
- Kurnatowski S., 1994. Przemiany osadnicze w procesie kształtowania Wielkopolski jako regionu historycznego. *Slavia Antiqua*, 35: 3–45.
- Makohonienko M., 1989. Badania palinologiczne w rejonie osadniczym Lednogóry – rdzeń I/86 i Wal/87. Praca magisterska obroniona na Wydziale Filozoficzno-Historycznym Uniwersytetu Łódzkiego.
- Makowiecki D., 2001. Hodowla oraz użytkowanie zwierząt na Ostrowie Lednickim w średniowieczu. Studium archeozoologiczne. *Biblioteka Studiów Lednickich*, 6: 1–130.
- Makowiecki D., 2003. Historia ryb i rybołówstwa w holocenie na Niżu Polskim w świetle badań archeoichtologicznych. Instytut Archeologii i Etnologii Polskiej Akademii Nauk, Poznań.
- Polcyn M., 2003. Archeobotaniczna interpretacja wczesnośredniowiecznych, podwodnych warstw kulturowych z Ostrowa Lednickiego i Gieczu. *Biblioteka Studiów Lednickich*, 9: 1–77.
- Skoczylas J., 1990. Użytkowanie surowców skalnych we wczesnym średniowieczu w północno-zachodniej Polsce. *Zeszyty Naukowe UAM, seria Geologia*, 12: 1–138.
- Stępnik T., 1996. Średniowieczne wyroby drewniane z Ostrowa Lednickiego. *Studia Lednickie*, 4: 261–296.
- Tobolski K., 1990b. Paläoökologische Untersuchungen des Siedlungsgebietes im Lednica Landschaftspark (Nordwestpolen). *Offa*, 47: 109–131.
- Tobolski K. (red.), 1991. Wstęp do paleoekologii Lednickiego Parku Krajobrazowego. Wydawnictwo Naukowe UAM, Poznań.
- Tobolski K. (red.), 1998. Paleoekologiczne studium późnoglacialnych osadów jeziora Lednica w Imiołkach (Lednicki Park Krajobrazowy). Wydawnictwo Homini, Bydgoszcz.